

laatste reconstructiefase als een soort van staalkaart DOW (Dienst Openbare Werken) 20 gebruikt. Deze vormt een inventaris uit de jaren twintig en dertig van deze eeuw waarop alle historisch belangrijke en monumentale panden in Willemstad zijn opgenomen die toen nog aanwezig waren. Het resultaat van deze reconstructie wordt gevormd door een aantal overzichtelijke kaarten waarbij de oude stad meer inhoud krijgt. Ook hier relateert de auteur zijn eigen bevindingen. Reconstrueren is en blijft volgens hem een vorm van benaderen. Het is goed dit in het achterhoofd te houden nadat men al dit schoons aanschouwd heeft. De hier getoonde werkwijze zou echter zeker de basis kunnen vormen voor verder stedenbouwkundig onderzoek naar zeventiende- en achttiende-eeuwse steden in Nederland en overzee.

In het derde deel doet de auteur een poging de gereconstrueerde stad op te vullen met haar bewoners. Het legt meteen de zwakke schakel in dit boek bloot. Veel verder dan de integrale overname van gedeeltes uit zeventiende-eeuwse bronnen komt de auteur niet, hetgeen de leesbaarheid van het boek niet ten goede komt. Dit alles is wel een beetje karig, als men het voorgaande tweede deel in ogenschouw neemt. Het lijkt alsof de auteur hier een beetje teveel hooi op zijn vork heeft genomen. Het is duidelijk dat hier nog heel wat onderzoek door historici valt uit te voeren.

In het vierde deel komt het 'eigenlijke' werk ter sprake: het opmeten en uittekenen van de synagoge. Hoewel de auteur interessante vragen stelt over haar ontstaansgeschiedenis is het verdere verhaal slechts interessant voor bouwkundigen. De gebruikte materialen, de afmetingen en een vergelijking met de Amsterdamse synagoge, Esnoga, passeren de revue. Indrukwekkend zijn echter wel de met AutoCAD (Computer Aided Design) gemaakte driedimensionale afbeeldingen van de synagoge. Dit geldt trouwens voor de verzorging van het hele boek.

In de epiloog houdt de auteur een gepassioneerd betoog om de oude stadswijk te revitaliseren. Er moet, volgens hem, een bewustwording komen van het historisch erfgoed. Zo kunnen planners en bestuurders in de toekomst tot een beter evenwicht komen tussen de ratio en het gevoel van het bouwen. Historici en stedenbouwkundigen kunnen hierbij het voortouw nemen. Dit boek zou dan ook eigenlijk uit een samenwerking tussen beide faculteiten geboren moeten worden. Zij kunnen immers nog veel van elkaar leren.

Marc van Kuik

F. J. A. Jagtenberg, *Marijke Meu 1688-1765* (Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 1994, 304 blz., f46,-, ISBN 90 6707 337 7).

Marijke Meu was de koosnaam van de Friezen voor Marie Louise van Hessen-Kassel — overgrootmoeder van koning Willem I — die in 1709 in het huwelijk trad met de Friese stadhouder Johan Willem Friso. Marie Louise was tweemaal in haar leven regentesse van een minderjarige erfgenaam van het stadhouderschap: na het voortijdige overlijden van haar echtgenoot en na de dood van haar schoondochter. Omdat een breed opgezette synthese over deze vrouw ontbrak, heeft Jagtenberg getracht met deze biografie in de lacune te voorzien. Het boek bestaat uit zes chronologisch geordende hoofdstukken en is voorzien van illustraties, een notenapparaat en een literatuurlijst. Jagtenberg heeft geput uit bestaande literatuur en uit talrijke brieven uit het Koninklijk huisarchief.

Volgens de auteur bestaan er over Marie Louise nogal uiteenlopende opvattingen. Enerzijds is wel het beeld geschetst van een vrome adellijke dame en wegdoezelende douairière, anderzijds bestaat het beeld van een kille vorstin, die zich in het middelpunt van de ontwikke-

lingen bevond. Zoals zo vaak, bevindt de waarheid zich waarschijnlijk in het midden. Jagtenberg schetst het beeld van een zeer vrome, kerkelijke vrouw, die daarnaast openstond voor een beweging als de hernhutters. Bovendien een sobere vrouw, wier belangstelling vooral lag bij huiselijke aangelegenheden, die het liefst een rustig en teruggetrokken leven leidde, maar zich serieus en plichtsgetrouw aan haar taken wijdde.

Marie Louise bracht haar jeugd door aan het hof van haar vader, landgraaf van Hessen-Kassel. Na hun huwelijk vestigden Marie Louise en Friso zich in Leeuwarden, in welke stad de Friese stadhouders sedert het einde van de zestiende eeuw hun verblijf hielden. Friso was erfgenaam van zijn neef Willem III. Over de erfenis bestond evenwel een conflict met Frederik van Pruisen en feitelijk was zijn positie niet meer dan stadhouder van het gewest Friesland. Friso had zich al in verschillende krijgsverrichtingen in positieve zin onderscheiden, doch zijn pogingen een hoge positie te verkrijgen in het leger van de Republiek stuitten op tegenstand van de Staten-Generaal. Toen Friso in 1711 bij een oversteek over het Hollands Diep verdrong, liet hij Marie Louise achter met een dochter en een zoon, die zes weken na de dood van zijn vader werd geboren. Daarmee kwam de taak de belangen van het Friese huis Nassau te behartigen en de — toekomstige — positie van haar zoon veilig te stellen op Marie Louises schouders te liggen. Jagtenberg besteedt veel aandacht aan deze periode, waarbij hij ook ingaat op de ontwikkelingen op politiek en sociaal gebied. Dit hoofdstuk en de daarop volgende zijn voor een groot deel gebaseerd op correspondentie, waarbij de nadruk ligt op de briefwisseling van Marie Louise met familie, bekenden en adviseurs. Jagtenberg is er zeker in geslaagd om een beeld te schetsen van Marie Louise en de tijd waarin zij leefde, maar bij het gebruik van de correspondentie kunnen enige kanttekeningen worden geplaatst. In de eerste plaats was een selectiever gebruik van citaten en details gewenst geweest. Zo wordt steeds plichtmatig vermeld of Marie Louise een brief zelf heeft geschreven en worden plechtige gebeurtenissen tot in de kleinste details beschreven. Bovendien houdt Jagtenberg onvoldoende afstand van zijn onderwerp en laat hij de brieven teveel voor zichzelf spreken. Hij neemt daarbij aan dat de gebruikte termen een betrouwbare indicatie vormen van de gevoelens van de schrijver. Veelvuldig neemt hij die zonder enige reserve over, waardoor het werk soms kenmerken van een historische roman vertoont. Daarmee valt hij in de valkuil waar G. J. Schutte in zijn bijdrage over Marie Louise in *Vrouwen in het landsbestuur* (Den Haag, 1982) voor waarschuwt, namelijk dat de wijze waarop Marie Louise en haar tijdgenoten in brieven uiting geven aan hun gevoelens, wordt gekarakteriseerd door stereotype en plichtmatige uitdrukkingen, eigen aan de tijd en aan de positie van de correspondenten. Als Jagtenberg een door Marie Louise gebruikte aanduiding van een bekende typeert als 'stijfjes', betreft het slechts in die tijd correct taalgebruik, waaraan geen conclusies voor de relatie tussen de personen kunnen worden verbonden.

Dat haar eigen gezondheid en met name die van haar zoon een belangrijk onderwerp is in de correspondentie van Marie Louise, wekt geen verbazing. Haar dochter was na haar huwelijk geestesziek geworden en haar zoon, Willem IV, had vanaf zijn kinderjaren een zwakke gezondheid. Zo stortte hij kort voor zijn huwelijk met Anna van Hannover in en was hij pas na vier maanden voldoende hersteld om de huwelijksvoltrekking te laten plaatsvinden. Hij overleed in 1751, vier jaren nadat hij onder invloed van oorlogsdreiging tot stadhouder van alle gewesten was uitgeroepen.

Zijn echtgenote, die na zijn dood regentesse werd van haar kinderen, kwam echter in 1759 te overlijden en toen was het, zoals Jagtenberg het aanduidt, weer gedaan met de rust van Marie Louise. De meeste taken werden echter verricht door de hertog van Brunswijk, op wie Marie Louise volledig vertrouwde. Zij bleef in Leeuwarden wonen, terwijl haar kleinkinderen in Den Haag verbleven. Jagtenberg constateert dat haar positie in die periode feitelijk niets meer inhield

en zij geen zicht (meer) had op de machtspolitieke verhoudingen. Blijkens haar correspondentie werd zij door verschillende personen nog wel op de hoogte gehouden van de politieke ontwikkelingen, zodat kan worden aangenomen dat zij daar nog wel in was geïnteresseerd. In 1765 overleed Marie Louise. In een kort afsluitend hoofdstuk wordt een beschrijving van haar uitvaart gegeven. Op de vraag waarom Marie Louise zo geliefd was, geeft Jagtenberg, anders dan een verwijzing naar haar karaktereigenschappen, uiteindelijk geen duidelijk antwoord. Hij besluit met de weinig verrassende conclusie dat Marie Louise een kind was van haar tijd, dat de ambitie noch de capaciteiten had om met overtuiging de touwtjes in handen te nemen. Hoewel haar positie niet zonder belang was en zij die naar beste kunnen heeft trachten te volbrengen, moet worden geconstateerd dat haar inbreng inhoudelijk van weinig belang was. Nu Marie Louise zich voorts evenmin heeft onderscheiden op andere terreinen, bijvoorbeeld op het terrein van kunst en cultuur, kan de lezer zich niet aan het gevoel onttrekken dat zij zoveel aandacht als Jagtenberg haar geeft, eigenlijk niet 'waard' is.

Simone Wijna

D. van den Bergh, *De leiding van des Heeren liefde met Dina van den Bergh (Amsterdam 1725-New Brunswick 1807). Aantekeningen, dagboek en brieven*, J. H. van de Bank, ed. (Houten: Den Hertog, 1994, 228 blz., f52,50, ISBN 90 331 1055 5).

Dina van den Bergh was de dochter van een welgestelde Amsterdamse koopman. Een vroom meisje, dat reeds als 17-jarige 'een tedere lust (vond) om voorde Heere op aarde iets te mogen doen en ... om iets tot stand te mogen brengen tot uitbreiding van Christus' Koninkrijk'. Maar zij was ziekelijk: twee jaar lang was zij bedlegerig en verlamd, en ook op 22-jarige leeftijd herhaalde zich dat enige tijd—in beide gevallen wist zij zich door de Heere als door een wonder genezen. In 1750 trouwde zij met een proponent, Johannes Frelinghuy sen (zoon en opvolger van de befaamde gereformeerde piëtistische theoloog Theodorus Jacobus Frelinghuysen uit New Jersey) en reisde met hem naar Noord-Amerika. Daar zijn haar geschriften bewaard gebleven (en voor een deel ook in vertaling uitgegeven).

De bewaarde geschriften van Dina van den Bergh bestaan uit dagboekfragmenten, aantekeningen en brieven. Over haar uiterlijke omstandigheden en dagelijks leven vertellen ze weinig. Zij geven verslagen van kerkgang, godsdienstige gesprekken en bijeenkomsten met eensgezinden; haar geestelijke en lichamelijke situatie. Haar dagboeken betroffen 'de leiding des Heeren liefde' met haar, haar aantekeningen 'hoe mijn gemoed door verborgen lering is geprepareerd en daarna door de Heere overgebogen tot een huwelijksverbintenis met de Eerwaarde Heer Joh. Frielinghuisen'. De geschiedenis dus van een zeer persoonlijke religieuze beleving en ontwikkeling, een soort intieme zelforitdekkingsreis ook.

Dina van den Bergh en haar geschriften bieden een directe kennismaking met een jonge achttiende-eeuwse vrouw en haar piëtistische milieu. Haar bijbelkennis is indrukwekkend, zij kende het psalmboek (van Datheen) uit het hoofd, Lodensteyn en een in die jaren zeer geliefd geestelijk liedboek. Zij vertelde van godsdienstige ervaringen, in eenzaamheid beleefd maar ook in gezelschap van andere vromen; zij deed verslag van kerkgang, van aangehoorde preken en van pastorale gesprekken met geliefde dominees. Dat alles leert iets over de situatie van kerk en vroomheid in gereformeerd Nederland omstreeks 1750.

De kring van Dina van den Bergh was die van de Nadere Reformatie, die der vromen en der fijnen. De mentaliteit en vroomheid van die kring stempelde haar vrijwel volledig: haar persoonlijkheid, haar diepste gedachten en intiemste gevoelens. Dina schreef bovendien in de